

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΡΕΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ντίνα Βαΐου
Αρχιτέκτων-Πολεοδόμος
Επίκ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

Μάχη Καραλή
Αρχιτέκτων
Επίκ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

"... οι Έλληνες απέφευγαν να χαράξουν δρόμους, σε κάθε περίπτωση που το νερό είχε την καλοσύνη να αναλάβει αυτό το έργο. Σε τούτη τη χώρα, όπου ο άνθρωπος ελάχιστα αντιτίθεται στη δουλειά που κάνει η φύση, οι χείμαρροι είναι δρόμοι βασιλικοί, τα ρυάκια δρόμοι επαρχιακοί και τα χαντάκια δρόμοι κοινοτικοί. Οι καταιγίδες έχουν αναλάβει το έργο των μηχανικών που κατασκευάζουν γέφυρες κ' η βροχή συντηρεί, χωρίς έλεγχο, τους δρόμους μεγάλης και μικρής κυκλοφορίας"
(Ε. Αμπού, 1968, *Ο βασιλεύς των ορέων*, Αθήνα: Γαλαξίας, μτφ. Α. Φραγκιά, γαλλική έκδοση 1853)

Το νερό υπήρξε ιστορικά μια καθοριστική παράμετρος για τη χωροθέτηση οικισμών στην Αττική. Η ευνοϊκή μορφολογία του εδάφους και σημαντικές φυσικές πηγές συνέβαλαν στο σχηματισμό ενός μεγάλου αριθμού ρεμάτων, από τα οποία σήμερα δεν μπορούν να εντοπιστούν περισσότερα από το 10% (περίπου 70 από τα 700). Το εύφορο έδαφος κοντά στα ρέματα προσέλκυσε ανθρώπινους οικισμούς από την αρχαιότητα. Κατά την αρχαιότητα τα ρέματα και τα ποτάμια εθεωρούντο ιεροί χώροι και πολλά ιερά έχουν βρεθεί κατά μήκος των διαδρομών τους. Ήταν περιοχές για ειρηνικούς περιπάτους και αναψυχή. Μάλιστα ο Πλάτωνας αναφέρεται στην ομορφιά του τοπίου του Ιλισσού, όπου ο Σωκράτης έκανε φιλοσοφικές συζητήσεις με τους μαθητές του.

Μέχρι περίπου το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, οι όχθες των ρεμάτων και των ποταμών διατηρούσαν το χαρακτήρα τους ως 'φύση' και ως χώροι αναψυχής για τους κατοίκους της πόλης. Το τοπίο της Αττικής δεν είχε σημαντικά αλλοιωθεί και ένα πυκνό δίκτυο ρεμάτων αποτελούσε σημαντικό χαρακτηριστικό του. Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και, ειδικότερα, με την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας, το πρόσωπο της Αττικής μεταβλήθηκε ταχύτατα, τόσο που σήμερα δεν αναγνωρίζεται και οι διαδρομές των ρεμάτων δεν διακρίνονται, ούτε βέβαια μπορούν να τις ακολουθήσουν οι φυσιολάτρες περιπατητές. (χάρτης 1, του About)

Στην πρώτη ενότητα, αναφερόμαστε σε κάποια από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της αστικής ανάπτυξης, τα οποία συνέβαλαν στην εξαφάνιση των ρεμάτων από το τοπίο. Στη συνέχεια γίνεται σύντομη αναφορά στη σημερινή κατάσταση των ρεμάτων και τέλος επισημαίνουμε στοιχεία για μια εναλλακτική προσέγγιση στο πρόβλημα.

Η ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΑ ΣΤΗ ΓΗ ΚΑΙ Η ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΡΕΜΑΤΩΝ

Δεν είναι μέσα στις προθέσεις αυτής της ανακοίνωσης να καταγράψει την ιστορία της Αθήνας. Ομως, τρεις χρονικές τομές σ' αυτή την ιστορία είναι σημαντικές για να κατανοήσει κανείς, αφ' ενός τις διαδικασίες ανάπτυξης της πόλης και αφ' ετέρου την τύχη των ρεμάτων ως τμήματος της φύσης μέσα στην πόλη: η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ανεξάρτητου κράτους το 1834· η εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά το 1922· και η μεταπολεμική ανοικοδόμηση.

Η νέα πρωτεύουσα

Την εποχή που ιδρύθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος το 1830, Η Αθήνα ήταν ένας μικρός οικισμός 9.000 κατοίκων, οι περισσότεροι από τους οποίους την είχαν εγκαταλείψει στην διάρκεια του πολέμου και άρχιζαν τότε να επιστρέφουν στις εστίες τους. Ομως η Αθήνα έπαιζε ένα σημαντικό ιδεολογικό ρόλο ως λίκνο της δημοκρατίας και ως σύμβολο ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος έπρεπε με κάθε μέσο να αποσυνδεθεί από την οθωμανική παράδοση. Σ' αυτό το πλαίσιο, η Αθήνα ήταν η κατ' εξοχήν θέση για την πρωτεύουσα του νέου κράτους (Ο Τσιώμης λέει πως, ακόμη κι αν δεν υπήρχε, θα έπρεπε να επινοηθεί).

Στη σύντομη περίοδο ανάμεσα στο 1830 και το 1831, η γη στην Αττική άλλαξε χέρια, από τις οθωμανικές ιδιωτικές και δημόσιες ιδιοκτησίες στους Έλληνες της διασποράς. Το κράτος την εποχή εκείνη, μη διαθέτοντας τα οικονομικά μέσα και τα θεσμικά εργαλεία, έχασε μια μοναδική ευκαιρία να αποκτήσει τον έλεγχο της γης και της μελλοντικής αστικής ανάπτυξης (Δρίκος, 1994). Όταν έγινε γνωστό ότι η Αθήνα είχε επιλεγεί ως πρωτεύουσα, οι αγοραπωλησίες πολλαπλασιάστηκαν. Ενώ συντάσσονταν σχέδια για τη νέα πρωτεύουσα, η ζήτηση αστικών οικοπέδων αυξήθηκε δραματικά και οι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων άρχισαν να τις υποδιαιρούν σε μικρά οικόπεδα και να τις πουλούν στην αγορά γης (Μπίρης, 1966).

Ηδη από αυτή την περίοδο διαμορφώνεται το κύριο χαρακτηριστικό της αστικής γαιοκτησίας στην Ελλάδα, δηλαδή η κατατμησή της σε πολύ μικρά οικόπεδα. Η ιδιοκτησία γης θεωρείται ως η μόνη υγιής βάση για την εθνική οικονομική ανάπτυξη και περνάει ένας μεγάλος αριθμός νόμων για την προώθηση και την προστασία της. Η ελπίδα ήταν ότι μια ευάριθμη 'τάξη' μικροϊδιοκτητών θα υποστήριζε το θρόνο και την κρατική εξουσία (Πετρόπουλος, Κουμαριανού, 1977). Μέσα από την πρόσβαση στην ιδιοκτησία γης μεγάλες ομάδες του πληθυσμού απέφυγαν την περιθωριοποίηση και διαμόρφωσαν στρατηγικές επιβίωσης γύρω από την ιδιοκατοίκηση και την εκμετάλλευση της γης.

Ολος ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την παραγωγή σχεδίων για τη νέα πρωτεύουσα. Υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία γύρω από τις αρχές και τα χαρακτηριστικά των σχεδίων, όπως και για το ρόλο τους στο πλαίσιο της ιδεολογίας εκσυγχρονισμού που ήταν κυρίαρχη (δες, ανάμεσα σε πολλά, *Αθήνα Ευρωπαϊκή Υπόθεση*, 1985, Μπίρης, 1966, Μαντουβάλου, 1989). Ομως, την ίδια περίοδο, ο ρυθμός και οι κατευθύνσεις ανάπτυξης της πόλης καθορίστηκαν από συγκυριακές (*ad hoc*) επεκτάσεις του αστικού χώρου, μέσα από τις κατατμήσεις μεγάλων ιδιοκτησιών και την αυθαίρετη δόμηση στην περιφέρεια.

Η γεωμετρία του νεοκλασικού αστικού σχεδιασμού σε μεγάλο βαθμό αγνοούσε το δίκτυο των ρεμάτων πάνω στο οποίο τοποθετούνταν τα σχέδια. Οσο για τις επεκτάσεις που προέκυπταν από τις αγοραπωλησίες γης, αυτές δεν εμποδίστηκαν καθόλου από τα ρέματα. Κατατμήθηκαν και αυτά και συχνά οικοδομήθηκαν.

Εκτός από τις ατομικές πρωτοβουλίες επίλυσης των επειγόντων προβλημάτων στέγης ενός πληθυσμού που αυξανόταν με ταχείς ρυθμούς, δύο ακόμη ζητήματα σχετίζονται με την τύχη των ρεμάτων:

(α) η ανάγκη κατασκευής ενός δικτύου *συγκοινωνιών και επικοινωνίας* που θα συνέβαλε στην αποτελεσματική λειτουργία της αστικής οικονομίας, και (β) το πρόβλημα της *ύδρευσης* και, πολύ περισσότερο, της *αποχέτευσης* ομβρίων και λυμμάτων, τα οποία συνδέονταν με τη δημόσια υγεία.

Το 1896 ο πληθυσμός της Αθήνας είχε φτάσει τις 176.000, οι επιδημίες ήταν συχνό φαινόμενο, ενώ εκείνη τη χρονιά πνίγηκαν 17 άτομα σε πλημμύρα (*Αθήνα Ευρωπαϊκή Υπόθεση*, 1985, Leontidou, 1981). Οι διαδρομές πολλών ρεμάτων ενσωματώθηκαν στο οδικό δίκτυο, ορισμένες έμειναν ανοιχτές και οι κοίτες χρησιμοποιήθηκαν ως προνομιακός χώρος για την εγκατάσταση δικτύων. Μια λεπτομερής μελέτη των χαρτών από διαφορετικές χρονολογίες δείχνει τη σταδιακή εξαφάνιση των ρεμάτων.

(χάρτης 2, 1890)

Η άφιξη των προσφύγων

Το 1923, με τη Συνθήκη της Λωζάννης, έλαβε χώρα μια άνευ προηγουμένου αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών. 1,3 εκατομμύρια πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής ήρθαν στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια (πληθυσμός της Ελλάδας το 1920: 5,5 εκ). Η πλειοψηφία των προσφύγων προερχόταν από αστικές περιοχές και επεδίωκε να εγκατασταθεί σε μεγάλες πόλεις, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, παρά την προτεραιότητα που έδινε το κράτος στην αγροτική αποκατάσταση στη Βόρεια Ελλάδα (Γκιζελή, 1984). Ο πληθυσμός της Αθήνας σχεδόν διπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1920 και το 1928 - μια ένδειξη των κολοσσιαίων προβλημάτων, όχι μόνο κατοικίας, αλλά και οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων.

Για την αποκατάσταση των προσφύγων, το ελληνικό κράτος αναζήτησε βοήθεια από τη διεθνή κοινότητα. Με τη συμβολή της Κοινωνίας των Εθνών, συστάθηκε το 1924 η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), για να διαχειριστεί την εγκατάσταση των προσφύγων στη χώρα. Η πολιτική στην Αθήνα ήταν να κατασκευαστούν προσφυγικοί συνοικισμοί σε απόσταση από την τότε πόλη και όχι μέσα σ' αυτήν. Η πολιτική χωροθέτησης της ΕΑΠ καθόρισαν *τις κατευθύνσεις αστικής επέκτασης* στην Αθήνα για πολλές δεκαετίες. Αλλά ο όγκος και ο ρυθμός της επέκτασης της πόλης ήταν έξω από τον έλεγχο της ΕΑΠ και του κράτους (Leontidou, 1990).

Οι πρόσφυγες υπήρξαν σημαντική δύναμη για την οικονομία και συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου στην πρωτεύουσα, όσο και στη χώρα στο σύνολό της. Οι αναπτυσσόμενες οικονομικές δραστηριότητες στη δεκαετία 1920 και τα δημόσια έργα για την ύδρευση, τον εξηλεκτρισμό και τις συγκοινωνίες προσέλκυσαν όχι μόνο πρόσφυγες αλλά και εσωτερικούς μετανάστες, των οποίων το πρόβλημα στέγης δεν ήταν λιγότερο οξύ. Αυτή ήταν μια περίοδος ακμής της κερδοσκοπίας πάνω στη γη, τόσο στα ανώτερα όσο και στα κατώτερα στρώματα. Τότε συγκεκριμενοποιήθηκαν οι διαδικασίες και το θεσμικό πλαίσιο που σημάδεψαν την ανάπτυξη της Αθήνας και οδήγησαν σε όλο και μεγαλύτερη κατάτμηση και εκμετάλλευση της αστικής ιδιοκτησίας.

Η αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση, δηλαδή η νόμιμη ιδιοκτησία αλλά παράνομη χρήση 'αγροτεμαχίων' για την ανοικοδόμηση κατοικιών, γενικεύθηκε ως διαδικασία απόκτησης

κατοικίας από την εργατική τάξη και τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Οι διαδοχικές νομιμοποιήσεις, δηλαδή 'εντάξεις στο σχέδιο' των αυθαιρέτων, έγιναν η κατ' εξοχήν διαδικασία αστικής επέκτασης (Μαυρίδου, 1987). Σ' αυτή την περίοδο έντονης αστικής ανάπτυξης, η προστασία της φύσης, συμπεριλαμβανομένων και των ρεμάτων, δεν αποτελούσε ζήτημα. Στις περιοχές αυθαιρέτων, όπου έλλειπε στοιχειώδης εξοπλισμός και υποδομές, και στους προσφυγικούς συνοικισμούς, τα ρέματα *είτε έμειναν ανοιχτά είτε χτίστηκαν*. Σε σπανιες περιπτώσεις, κυρίως στη 'νόμιμη πόλη', τα ρέματα καλύφθηκαν αφού έγιναν οι κατάλληλες προβλέψεις για την απορροή των ομβρίων και την αποχέτευση των λυμμάτων.

(χάρτης 3, 1950)

Η μεταπολεμική ανοικοδόμηση

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, η αστικοποίηση στην Αθήνα ξαναβρήκε τους προπολεμικούς ρυθμούς της, με την αυθαίρετη δόμηση και τις διαδοχικές νομιμοποιήσεις αυθαιρέτων στην εκάστοτε περιφέρεια της πόλης. Μόλις ένα οικόπεδο εντάσσεται στο σχέδιο, αποκτάει δυνατότητα μεγαλύτερης εκμετάλλευσης (μέσω του σδ) και πολυκατοικίες γρήγορα αντικαθιστούν τις μονοκατοικίες. Ερευνητές υπολογίζουν ότι περίπου 500.000 άτομα στεγάστηκαν με τέτοιες διαδικασίες στην περίοδο 1945/8-1970 (Μαντουβάλου, 1980, Leontidou, 1990). Σ' αυτή την πορεία δεν εξαιρέθηκαν τα ρέματα. Ο όγκος και η ένταση της αστικής ανάπτυξης τα 'κατάπιε' εντελώς ή τα άφησε ως υπόλοιπο, όπου συχνά εναποτίθενται σκουπίδια και απόβλητα.

Οι ανθυγιεινές και δυσάρεστες συνθήκες που προέκυψαν από τέτοιες πρακτικές νομιμοποίησαν μια στάση απέναντι στα ρέματα ως εστίες βρωμιάς, ως ένα δυσμενές χαρακτηριστικό του αστικού περιβάλλοντος που έπρεπε να καλυφθεί και να εξαφανιστεί. Η οικοδόμηση πάνω στα ρέματα ή η παρεμβολή εμποδίων στη διαδρομή τους, χωρίς κατάλληλες διευθετήσεις για το νερό, προκάλεσε πολλές καταστροφές και απομάκρυνε ακόμη περισσότερο τις απόψεις των υπηρεσιών και των κατοίκων από μια αντίληψη των ρεμάτων ως τμήματος της φύσης μέσα στην πόλη. Η διευθέτηση και κάλυψη των ρεμάτων ταυτίστηκε με τον εκσυγχρονισμό και την εξυγίανση και οδήγησε στη θεώρηση των ρεμάτων ως *αντικείμενο δημοσίων έργων* - μια προσέγγιση που, ακόμη και σήμερα, είναι κυρίαρχη (δες, μεταξύ άλλων, ΤΕΕ-Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, 1994, Υπουργείο Συντονισμού, 1980, Βουζαράς κ.ά., 1994)

(χάρτης 4, 1990)

ΤΑ ΡΕΜΑΤΑ ΣΗΜΕΡΑ

Ως αποτέλεσμα των διαδοχικών φάσεων έντονης αστικοποίησης, πολύ μικρό μέρος από το κάποτε πυκνό δίκτυο ποταμών και ρεμάτων μπορεί ακόμη να εντοπιστεί. Όχι πια ένα δίκτυο, αλλά μάλλον κομμάτια του είναι ακόμη ορατά μέσα στον αστικό χώρο, απομακρυσμένα το ένα από το άλλο. Αλλά κομμάτια μπορεί να τα διακρίνει κανείς κάτω από τους πιο φαρδείς δρόμους, ιδιαίτερα αυτούς που έχουν νησίδα στη μέσα - μια αλάθητη ένδειξη καλυμμένου ρέματος. Είναι όμως πολύ δύσκολο να εντοπιστούν πλήρως οι διαδρομές των ρεμάτων, αφού σε μεγάλο μέρος του μήκους τους έχουν καλυφθεί από κτίρια ή έχουν διευθετηθεί και αποτελούν μέρος του αποχετευτικού δικτύου (κάτω από την επιφάνεια του εδάφους) ή μέρος του οδικού δικτύου (στο επίπεδο του εδάφους).

Πολλές βιομηχανίες και βιοτεχνίες έχουν συστηματικά χρησιμοποιήσει τα ρέματα και τα ποτάμια για τη διάθεση των αποβλήτων τους από το μεσοπόλεμο. Ο Κηφισσός είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ, μια και διασχίζει μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές συγκεντρώσεις στην Αθήνα. Αλλά όλα τα διευθετημένα και καλυμμένα ρέματα είναι μέρος του αποχετευτικού δικτύου για τα αστικά και τα βιομηχανικά απόβλητα. Έτσι, η λειτουργία τους ως φυσικών χώρων έχει καταργηθεί.

Στον πυκνοχτισμένο ιστό της πόλης, όπου η αύξηση της κυκλοφορίας αυτοκινήτων δεν είχε προβλεφθεί, τα ρέματα που παραμένουν ανοιχτά και αδόμητα δέχονται 'επιθέσεις' από τους κυκλοφοριολόγους: είναι σπάνιοι γραμμικοί άξονες με ικανό πλάτος και πολλά υποσχόμενοι ως αρτηρίες. Με αυτή τη λογική, μπορεί κανείς να εντοπίσει διάφορων τύπων διευθετήσεις, από συνολική κάλυψη και απόδοση στην κυκλοφορία, μέχρι διευθέτηση της κοίτης και χρήση των οχθών για την κυκλοφορία (Καραλή κ.ά., 1995). Οι αρτηρίες ακολουθούν τις διαδρομές των μεγαλύτερων ρεμάτων, ενώ τα μικρότερα χάνονται κάτω από την αστικοποιημένη περιοχή.

Σ' ό,τι αφορά στον περιαστικό χώρο, οι ανθρώπινες επεμβάσεις έχουν συντελέσει στην καταστροφή του γεωλογικού χαρακτήρα των λεκανών των ρεμάτων, της δασικής χλωρίδας και της πανίδας, του φυσικού χαρακτήρα των περιοχών γύρω από τα ρέματα. Η βοσκή, η εκχέρσωση, οι πυρκαγιές, η άναρχη επέκταση λατομείων και μεταλλείων, το χωρίς τεχνικά έργα οδικό δίκτυο, το μπάζωμα στις πλαγιές για τη δημιουργία οικοπέδων - όλα έχουν συμβάλει στην αύξηση των απορροών σε δομημένους χώρους, παρ' όλο που αυτές δεν ευνοούνται από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες. Τα δημόσια (υδρονομικά) έργα εστιάζονται κυρίως στην αντιπλημμυρική προστασία, με διάφορες παρεμβάσεις στα πεδινά τμήματα των διαδρομών των ρεμάτων (δες και Κωτούλας, 1978).

Στις περιπτώσεις όπου τα ρέματα παραμένουν ανοιχτά, διάφορες παρεμβάσεις μπορούν να εντοπιστούν, που περιλαμβάνουν συνολικές διευθετήσεις της κοίτης και των οχθών με μπετόν, κατασκευές διάφορων τύπων και μεγεθών στις όχθες, απόρριψη μπάζων και/ή αποβλήτων, φυτεύσεις κοκ (χάρτες 1:10.000). Σε πολλές περιπτώσεις *δεν είναι δυνατόν να διακρίνει πια κανείς τη φυσική οντότητα του ρέματος*.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτουν τα παρακάτω σημεία:

- η κερδοσκοπία πάνω στη γη, οι παράνομες (και εν συνεχεία νομιμοποιούμενες) επεκτάσεις της πόλης και η εντατική εκμετάλλευση κάθε ιδιοκτησίας οδήγησαν στην εξαφάνιση του μεγαλύτερου μέρους του δικτύου ρεμάτων στην Αθήνα
- η καταστροφή των ρεμάτων ως τμήμα της φύσης νομιμοποιήθηκε από την αντιμετώπισή τους ως 'βρώμικων' και επικίνδυνων για τη δημόσια υγεία, που προέκυψε από την πρακτική απόρριψης στα ρέματα αποβλήτων και σκουπιδιών
- το κράτος έχει αντιμετωπίσει τα ρέματα ως αρτηρίες του κυκλοφοριακού δικτύου, ιδιαίτερα όταν αποτελούσαν τις μοναδικές δημόσιες εκτάσεις σε περιοχές όπου χρειαζόνταν κυκλοφοριακά έργα. Η αντιμετώπιση αυτή, μαζί με την πρακτική κάλυψης των ρεμάτων και ένταξής τους στο αποχετευτικό δίκτυο, οδήγησε στη θεώρηση των ρεμάτων ως δημόσιο έργο

Μαζί με τα παραπάνω, πρέπει να υπογραμμίσει κανείς και την *έλλειψη συντονισμού* καθώς και τις *αλληλοεπικαλυπτόμενες και συχνά συγκρουόμενες αρμοδιότητες* διάφορων

υπηρεσιών της διοίκησης - πράγμα που δεν επέτρεψε την επεξεργασία εναλλακτικών στρατηγικών για τα ρέματα στην Αθήνα. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση προστασίας της φύσης μέσα στον αστικό χώρο, στα πλαίσια της οποίας ό,τι έχει απομείνει από τα ρέματα αρχίζει να αντιμετωπίζεται διαφορετικά..

ΣΗΜΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο αγώνας για τη φύση μέσα στην πόλη έχει ακόμη πολύ δρόμο να διανύσει. Οι διαδικασίες αστικής ανάπτυξης που οδήγησαν από μια κωμόπολη 9.000 κατοίκων σε μια μητρόπολη 3 εκατομμυρίων είναι ακόμη κυρίαρχες, αν και με διαφορετική ένταση. Ο,τι έχει απομείνει ως ανοιχτός, αδόμητος χώρος απειλείται από επεμβάσεις διαφορετικής τάξης. Μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά έργα και κυκλοφοριακά έργα απειλούν τα τελευταία κομμάτια φύσης μέσα στην πόλη και τα αντιμετωπίζουν ως άχρηστα οικόπεδα. Όμως, όλο και πιο συχνά οι πολίτες αντιστέκονται σε μεγάλα έργα και μικρές πρωτοβουλίες και κινητοποιούνται για περιβαλλοντικά ζητήματα.

Μια τέτοια αναδυόμενη προσέγγιση δίνει ελπίδες και για την προστασία της διαδρομής των ρεμάτων ως ελεύθερων, φυσικών χώρων. Στην κατεύθυνση αυτή είναι απαραίτητη από την πλευρά του κράτους η διαμόρφωση νέας πολιτικής και η ευαισθητοποίησή του στην περιβαλλοντική σημασία των ρεμάτων, αλλά και, στην επιστημονικά τεκμηριωμένη, ορθότερη λειτουργία τους όταν διατηρείται ο φυσικός τους χαρακτήρας. Σε πολλές περιπτώσεις η αποβιομηχάνιση διευκολύνει τα πράγματα, μιας και ο όγκος των αποβλήτων που χυνόταν στα ρέματα έχει σημαντικά μειωθεί, ενώ επιστρέφουν φυτά και πουλιά στις όχθες.

Μια εναλλακτική προσέγγιση προϋποθέτει να παραμείνουν ανοικτά και να προστατευθούν τα ρέματα που έχουν καταφέρει να διασωθούν από τις προηγούμενες φάσεις αστικής ανάπτυξης. Μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσε να αρθρωθεί γύρω από τρεις αρχές (για μια παρεμφερή προσέγγιση, δες Μπλιώνης, 1995):

Συνειδοτοποίηση του ενιαίου χαρακτήρα του ρέματος

Αυτό είναι προϋπόθεση για μια εναλλακτική προσέγγιση. Το ρέμα είναι ενιαίο σύνολο με αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία και είδη και δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται αποσπασματικά. Μια συνολική προσέγγιση χρειάζεται και το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο που θα εξασφαλίζει την προστασία. Ακόμη χρειάζεται συντονισμό από την πλευρά των φορέων που εμπλέκονται και συνεργασία με ειδικούς και ομάδες πολιτών. Έτσι, μπορούν να προκρίνονται παρεμβάσεις που δεν θέτουν σε κίνδυνο την ενότητα και 'φυσικότητα' του ρέματος. Ο συντονισμός φορέων και ομάδων, όσο κι αν ακούγεται δύσκολος, είναι απαραίτητος για μια συνολική και αποτελεσματική πολιτική.

Προστασία της φυσικής οντότητας του ρέματος

Αυτό δεν είναι απλά αισθητική προσέγγιση, αλλά κυρίως πρακτική, αφού το ρέμα μπορεί να προσφέρει αντιπλημμυρική προστασία μόνο όταν διατηρεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό τη φυσική του οντότητα. Ο πυρήνας του ρέματος, καθώς και μια ικανού μεγέθους ζώνη γύρω από αυτόν, έχει ανάγκη προστασίας από κάθε είδους παρεμβάσεις. Ακόμη και οι περιοχές που γειτνιάζουν με το ρέμα πρέπει να θεωρηθούν ως μεταβατική ζώνη που απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και, σε κάθε περίπτωση, αποτελούν μέρος ενός σχεδίου

προστασίας. Οι τεχνικές βελτιώσεις και φυτεύσεις, για να εξασφαλίζουν την προστασία και καλή λειτουργία του ρέματος, χρειάζεται να εκτείνονται σε όλο το μήκος της διαδρομής του, από τις ορεινές αφετηρίες μέχρι τις πεδινές λεκάνες απορροής. Η αναδάσωση και αναθάμνωση στις πλαγιές που έχουν υποστεί καταστροφές από ανθρώπινες επεμβάσεις, η διαμόρφωση φυσικών φίλτρων για τις φερτές ύλες, η διατήρηση ανοιχτών χώρων μέσα στον αστικό ιστό δίπλα στα ρέματα, που μπορούν να λειτουργήσουν ως λεκάνες εκτόνωσης των πλημμυρών, είναι μερικά από τα στοιχεία που μπορούν να συμβάλλουν στην προστασία της φυσικής οντότητας των ρεμάτων.

Επαναξιολόγηση των ρεμάτων ως φυσικών στοιχείων στην πόλη

Τούτο προϋποθέτει τα προηγούμενα δύο σημεία και ακόμη έχει ως στόχο την προστασία του ιδιαίτερου χαρακτήρα της χλωρίδας και πανίδας κάθε περιοχής. Μια τέτοια επαναξιολόγηση είναι δυνατή μόνο όπου τα ρέματα είναι ανοιχτά. Κατά μήκος της διαδρομής και σε επιλεγμένες θέσεις, ώστε να μην διαταραχτεί η φυσιογνωμία και λειτουργικότητα του ρέματος, μπορεί να ενταχθούν στοιχεία για πολλαπλές χρήσεις, που θα αποτελέσουν πόλους έλξης με εποχιακό χαρακτήρα. Τέτοια στοιχεία περιλαμβάνουν εμπλουτισμό της φύτευσης (ιδιαίτερα εκεί όπου έχει καταστραφεί), μονοπάτια για πεζούς, παρατηρητήρια, μικρούς αμφιθεατρικούς χώρους, ελαφρές κατασκευές για παιχνίδια παιδιών, υπαίθριες εκθέσεις κλπ. Τα καθορισμένα σημεία εισόδου και διαδρομές πεζών είναι απαραίτητα για να εξασφαλίζεται η προστασία του χώρου παρά την παρουσία του επισκέπτη. Είναι αυτονόητο ότι επιβάλλεται η χρήση υλικών που προέρχονται από τη φύση (πέτρα, ξύλο, λάσπη, φυτικές ίνες, πανί, δέρμα κλπ).

Αυτές οι αρχές προβάλλουν την ανάγκη λεπτομερούς μελέτης κάθε εναπομένου ρέματος. Μια τέτοια μελέτη, της οποίας κεντρικός άξονας είναι η *φυσική λειτουργία του ρέματος*, περιλαμβάνει εκτεταμένη έρευνα πεδίου (συστηματική περατήρηση, αποτύπωση και φωτογραφική καταγραφή), μαζί με οικονομική και περιβαλλοντική αξιολόγηση. Μια συνολική μέθοδος μελέτης επιτρέπει να αξιολογήσει κανείς την κατάσταση του ρέματος και της γύρω περιοχής και να εκτιμήσει τις δυνατότητες επέμβασης (από αποψη κόστους και εργαλείων). Οι χάρτες 1:10.000 είναι ένα παράδειγμα τέτοιας μελέτης για τρία μεγάλα ρέματα της Αθήνας, τον Ποδονίφτη, την Πικροδάφνη και τον Ιλισσό¹.

ΑΝΑΛΑΜΠΕΣ ΕΛΠΙΔΑΣ ;

Η προσέγγιση που σχηματικά παρουσιάσαμε προϋποθέτει μια θετική αξιολόγηση της σημασίας των ρεμάτων ως *στοιχείων επικοινωνίας* ανάμεσα σε ελεύθερους χώρους μέσα και έξω από την πόλη και ως *στοιχείων σύνδεσης* αστικών λειτουργιών. Σημαντικές αλλαγές στις χρήσεις γης, στους τρόπους παραγωγής και τα πρότυπα κατανάλωσης, στις πολιτιστικές τάσεις και τους τρόπους ζωής κάνουν επιτακτική τη διατήρηση και προστασία των τμημάτων φύσης που έχουν απομείνει μέσα στην πόλη - και τα ρέματα είναι ένα σημαντικό τέτοιο κομμάτι.

Οι διαδρομές των ρεμάτων στην Αθήνα, όπως και σε όλες τις ελληνικές πόλεις, έχουν χαθεί κάτω από στρώματα μπετόν και διαδοχικές φάσεις αστικής ανάπτυξης. Η προστασία αυτού που απομένει είναι, σ' αυτό το πλαίσιο, πολιτικό ζήτημα, από την άποψη ότι απαιτεί την εγκατάλειψη των πελατειακών κριτηρίων και την τοποθέτηση των περιβαλλοντικών κριτηρίων στο προσκήνιο των πρωτοβουλιών. Σ' αυτή την κατεύθυνση οι πολίτες, οι ειδικοί και οι αρχές χρειάζεται να μεταβάλλουν τους τρόπους προσέγγισής τους. Από την πλευρά

των πολιτών πρωτοβουλίες υπάρχουν, έστω και σε μικροκλίμακα. Οι ειδικοί άρχισαν να μεταβάλλουν ερωτήματα και προσεγγίσεις. Οι φορείς παραμένουν, σε μεγάλο βαθμό, εγκλωβισμένοι στην αδράνεια των καθιερωμένων πρακτικών και στις αντιφάσεις των αλληλοεπικαλυπτόμενων και/ή συγκρουόμενων αρμοδιοτήτων τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Το σχετικό υλικό έχει συλλεγεί από τις Μ. Γρίβα, Β. Ζεύκη, Χ. Κυρίου, οι οποίες έχουν συντάξει και τους σχετικούς χάρτες, στα πλαίσια διατμηματικής έρευνας του ΕΜΠ, με επιστ. Υπεύθυνη την Μ. Καραλή και αντικείμενο τις «Εναλλακτικές Πρακτικές Παρεμβάσεις στα Ρέματα» (Καραλή κ.α., 1995)
2. «Αθήνα, Ευρωπαϊκή Υπόθεση», συλλογικός τόμος, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985
3. Βουζαράς, Α. κ.ά. «Εκθεση για τα αναγκαία αντιπλημμυρικά έργα στην ορεινή περιοχή του Υμηττού των Δήμων Γλυφάδας, Βούλας, Βάρης», Υπουργείο Γεωργίας, Δ/ση Αναδασώσεων και Ο.Υ. Αθήνα 1994
4. Γκιζελή, Β. «Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930», Επικαιρότητα, Αθήνα 1984
5. Δρίκος, Θ. «Οι πωλήσεις Οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής, 1830-1831», Δήμος Γλυφάδας και εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994
6. Καραλή, Μ. κ.α. «Εναλλακτικές Πρακτικές Παρέμβασης στα Ρέματα», διατμηματικό ερευνητικό πρόγραμμα, ΕΜΠ, Αθήνα 1995
7. Κωτούλας, Δ. (1978) «Οι Πλημμύρες στο λεκανοπέδιο Αττικής κάτω από το πρίσμα του χειμαρρικού προβλήματος των μεγάλων αστικών κέντρων του τόπου μας», ΑΠΘ, Γεωπονική και Δασική Σχολή, 1978
8. Leontidou, L. «Working class and land allocation. The urban history of Athens, 1880-1980», unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics 1981
9. Leontidou, L. «The Mediterranean city in transition», Cambridge University Press 1990
10. Mantouvalou, M. «Production des logements et rapports de pouvoir en Grece», These de Doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1980
11. Μαντουβάλου, Μ. «Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας», στο συλλογικό τόμο «Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο Λιμάνι του Πειραιά», ΕΜΠ και Politecnico di Milano, Αθήνα 1989
12. Μαυρίδου, Μ. «Η συγκυριακή Ανάπτυξη μιας Περιφερειακής Συνοικίας: Νέα Λιόσια», Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ 1987
13. Μιμίκου, Μ.Α. «Τεχνολογία Υδατικών Πόρων», Παπασωτηρίου, Αθήνα 1994
14. Μπίρης, Κ. «Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ο αιώνα», Καθίδρυμα Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1996
15. Μπλιώνης, Γ. «Τα ρέματα της Θεσσαλονίκης», Νέα Οικολογία, 123, 1995, σ.42-45
16. Πετρόπουλος, Ι., Κουμαριανού, Α. «Η περίοδος της βασιλείας του Οθωνος, 1833-1862», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, 1977
17. ΤΕΕ - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας: Πρακτικά της ημερίδας με θέμα «Τα Ρέματα της Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1994
18. Τσακίρης, Γ. «Υδατικοί Πόροι. Ι Τεχνική Υδρολογία», Συμμετρία, Αθήνα 1995
19. Υπουργείο Συντονισμού : Πρακτικά (τόμος Ι) του Πανελληνίου Σεμιναρίου Υδρολογίας, Αθήνα 1980